
O VONJU, NJEGOVIH POMENIH, VOHALNI DEDIŠČINI IN MUZEJIH

Mojca Ramšak

111

IZVLEČEK

V članku so predstavljeni načini, kako se je antropologija lotevala tematike vonja, temeljni dokumenti, ki se nanašajo na vohalno dediščino, teoretična izhodišča in muzejske prakse v zvezi z dokumentiranjem in predstavljanjem te dediščine. Senzorna muzeologija, ki vključuje tudi voh, si vse bolj utira pot v muzeje z inovativnimi pristopi, ki bogatijo vedenje o vonjih iz preteklosti in krepijo zavedanje o petem čutu.

Ključne besede: vonj, voh, antropologija vonja, vohalna dediščina, veččutna (večsenzorna) muzeologija, olfaktorna muzeologija

ABSTRACT

This article presents the ways in which anthropology has approached the subject of smell, basic documents on olfactory heritage, theoretical starting points, and museum practices related to the documentation and presentation of this heritage. Sensory museology, which includes the sense of smell, is increasingly entering museums with innovative approaches that enrich knowledge of scents from the past and raise awareness of the fifth sense.

Key words: odour, smell, anthropology of smell, olfactory heritage, multisensory museology, olfactory museology

Uvod

Leta 2020 in 2021 je covid-19 prizadel milijone ljudi z začasno izgubo voha. Ta neželeni učinek pandemije se zdi majhen v primerjavi z drugimi tragičnimi posledicami bolezni, ki ljudi ni prizadela le fizično, temveč tudi čustveno, socialno in finančno. Večina osebnih pričevanj v zvezi z anozmijo (delno ali popolno izgubo voha), parozmijo (drugačno ali napačno zaznavo vonja) in hiperozmijo (preveliko občutljivostjo na majhne količine vonjev) prča, da ljudje vohu ne pripisujejo velikega pomena – dokler ga ne izgubijo. Zato je zdaj idealen čas, da na voh in vonj pogledamo še s kulturnozgodovinske in antropološke perspektive, saj so kulturne predstave o vonju in organu voha – nosu izredno raznolike. S tematiko vonja v antropologiji in muzeologiji, ki jo je dokončno naplavila lastna začasna odsotnost in popačenost dožemanja vonja zaradi covida-19, sem se pred tem več let ukvarjala zunaj rednih delovnih obveznosti. Šele ko je korpus zbrane

literature, ki se vonju posveča kulturnozgodovinsko, antropološko, z dediščinskega ali muzealskega zornega kota, količinsko presegele prage ljubiteljskega zanimanja, me je metodološko in vsebinsko zamikala podrobnejša obravnava te tematike.

Moje dosedanje obravnave vonja (Ramšak 2020 v zvezi s predmetnimi pojasnitvami antropologije vonja; deloma tudi Ramšak 2017 v zvezi z vonji in boleznijo) sovpadajo, a ni z ničimer povezano, z drugimi sistematičnimi raziskavami vonja, ki nastajajo na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani pri slovensko-finsko-britanskem projektu *Sensotra*, kjer se mladi raziskovalec Sandi Abram in podoktorski študent Blaž Bajič pod mentorstvom Rajka Muršiča posvečata t. i. senzorični revoluciji in obravnavi prostora, ob tem pa še vlogi vonja v družbeni perspektivi (gl. Bajič in Abram 2019). Skupina je na to temo leta 2017 priredila delavnico v Piranu (*Sensory transformations, Sensory dimensions of ethnographic fieldwork*), raziskovalca pa sodelujeta na tujih strokovnih dogodkih na temo (ob)čutenja sveta. Leta 2020 je bil Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo soorganizator mariborske konference *Senzorialno v gledališču: Na sledi vonjav v vsakdanjem življenju in onkraj njega* (gl. Zore 2020), ki je nakazala interdisciplinarno povezovalnost pri obravnavi te tematike.

112

Tak sočasen vznik preučevanja vonja in poudarjanja čutov v stroki lahko pripišemo trendu senzornih raziskav, ki se je zelo razmahnil od t. i. čutnega obrata v humanistiki v 80-ih letih 20. stoletja, čeprav korenini že v nekaterih znanstvenih razmišljanjih z začetka 20. stoletja. Znanstveno preučevanje čutov se je začelo z vizualno kulturo, nadaljevalo s preučevanji zvoka, okusa vonja in dotika. Tudi muzeologija je elemente veččutnosti pri nas začela sprejemati tik pred prelomom tisočletja, vonj pa vključevati v razstave dobro desetletje kasneje. Nova senzorična antropologija temelji na metodologiji »občutkov udeleženca«, kot so razumljeni in uveljavljeni v specifičnih kulturnih kontekstih in ne (toliko) na »opazovanju«. Druge fragmentarne omembe praks, povezanih z vonjem, v slovenski etnologiji in kulturni antropologiji najdemo pri raziskovalcih, ki so pisali o spominu na vonj in okus jedi ter pijač, npr. pri Aleksandrakah (Koprivec 2008) ali v Sloveniji (Godina Golija 2014; Koporc Sedej 2017), odporu do bučnega olja med primorskimi begunci v Mariboru (Godina Golija 1999), kulturno-specifičnih ritualih priprave in pitja kave (Jezernik 1999; Jezernik 2012; Knez 2015); čutilih pri dojetju in razumevanju obleke (Mesarič 2005), odsotnosti vonja v terminu oblačilni videz (Knific 2009); mehiških obredih ob smrti (Terčelj 1999), negi mrličev, ki so ležali doma (Ramšak 2005); pozdravljanju z nosom (Makarovič 2014); vonju čefurjev in čefurk (Bajič in Protner 2012); v zvezi z muzeologijo pa z vonjem kot delom ambienta muzeja Velenje (Gačnik 1992) in v osnutku postavitve stalne razstave v Slovenskem etnografskem muzeju, ki naj bi vsebovala kulise vonjev (Žagar Grgič 1996). Poleg tega je na vlogo čutnih vtisov (vonj, okus, zvok, otip ...) pri opazovanju z udeležbo opozorila Ramšak (2002: 95) in predlagala, da jih je potrebno s kontekstom, povezanim s pridobitvijo podatka, umestiti v terenske zapiske.

Vinko Möderdorfer v knjigi *Ljudska medicina na Slovenskem* na več mestih omenja dišave, npr. odišavljanje las z dobro mislijo [*Origanum vulgare*] leta 1867, pokajevanje zibeli ali otrok nasploh, kar naj bi odgnalo nekatere bolezni, inhaliranje dima ambre proti božjasti, smrad nekaterih bajnih bitij, npr. More (Möderdorfer 1964: 113, 202, 236, 326). Tudi v *Slovenskem etnološkem leksikonu* (Baš 2004) najdemo v geslih o rastlinskem

in živalskem svetu avtorice Vlaste Mlakar nekaj podatkov v zvezi z dišavnicami oz. odišavljenjem jedi, oblek, prostorov, tobaka, za preganjanje zlih duhov ter za maže (npr. v geslih: brin, dišeča perla, janež, kutina, višnja). Primerjave ljudi z živalmi, ki imajo neprijeten vonj, so v geslih dihur (Vlasta Mlakar), koza (Tatjana Cibic, Mojca Ramšak) in riba (Andrej Furlan, Maja Godina Golija in Tatjana Cibic). V zvezi s spolnim življenjem Irena Rožman v geslu nedolžnost omenja dolenski opis za dekle, ki je pred poroko izgubilo nedolžnost (»se je usmradila«), Janez Bogataj pa v geslu bruc navaja, da so brucem po I. svetovni vojni pripisali, da smrdijo. V geslu lepoticenje avtoric Janje Žagar in Irene Rožman so omenjena tudi sredstva in postopki za dišavljenje telesa in oblačil, pri plemiških moških pa dišave, ki so doživele razcvet v 17. in 18. stoletju. V geslu parfum Angelos Baš omenja, da je ta pri slovenskih plemičih v 17. in 18. stoletju deloma nadomeščal pomanjkljivo osebno snago.

Angelos Baš je tudi med prvimi etnologi, ki je oblačilni videz pri vseh družbenih slojih razumel široko, od oblačil (v ožjem pomenu), pokrival, obuval, nakita, oblačilnih dodatkov, pričeske, telesne snage in nege in kajenja, kolikor sodi k človekovi zunanji podobi (Baš 1994: 56). Pri raziskovalcih, ki so vključili vonj pri dojemanju in razumevanju obleke, oblačilnega videza, osebnega videza, velja omeniti tudi Janjo Žagar in njeno doktorsko disertacijo *Osebni videz: izbira in komunikacija* (2011) ter zasnovno stalne razstave v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani *Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta* (Žagar 2013). Veliko bolj temeljito, sistematično in celovito so se z vonjem ukvarjali slovenski zgodovinarji Marko Štuhec (1995), Andrej Studen (Studen 1999; Studen 2005; Studen 2010) in Meta Remec (2015) v svojih študijah zgodovine higiene pri Slovencih, in sicer z vidika družbene neenakosti tako pri plemstvu kot pri meščanih, delavcih in kmetih ter nekaterih etničnih skupinah, kot so Romi (Studen 2015). Omenjeni avtorji so analizirali pretekle higienske prakse Slovencev tudi v luči medicinskih nasvetov, z vidika morale in s pogledom na »Drugega«.

V nadaljevanju članka podajam ključne konceptualne poudarke iz antropologije vonja, vohalne dediščine in muzeologije, vključno z metodologijo, načini ohranjanja oz. dokumentiranja vonjev iz preteklosti in predstavivami v muzejih. Ker vonj ne obstaja sam zase, ampak je vedno povezan z navadami in praksami vohanja, torej s treningom čutil, ki ni družbenokulturno in časovno univerzalen, predstavljam tudi izbor temeljnih raziskav, iz katerih se napaja večina etnološkega in antropološkega znanja.

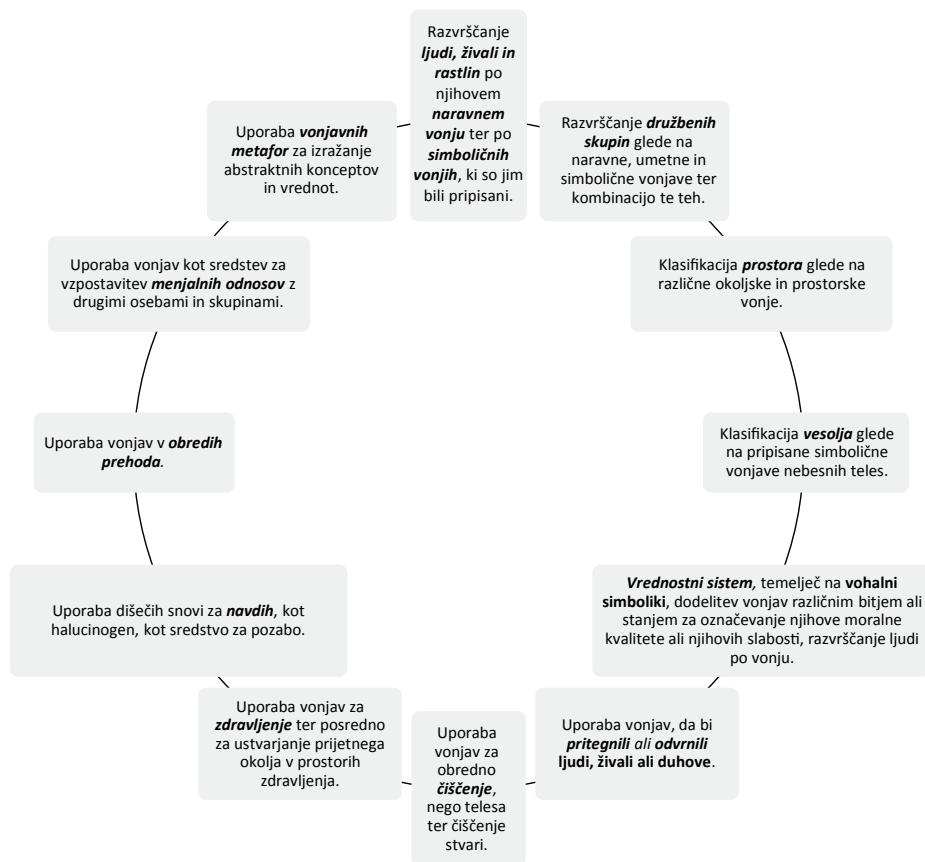
Predmet antropologije vonja z bistvenimi poudarki dosedanjih raziskav

Z antropološkega zornega kota lahko načine, kako mislimo vonj, razvrstimo v nekaj najosnovnejših kategorij, znotraj teh pa obstajajo številne različice v medkulturni perspektivi: 1. Razvrščanje *ljudi, živali in rastlin* po njihovem *naravnem vonju* ter po *simboličnih vonjih*, ki so jim bili pripisani, npr. prepričanje, da imajo različne rase drugačen vonj in celo, da druga rasa smrdi, za kar pa ni empiričnih dokazov. 2. Razvrščanje *družbenih skupin* glede na naravne, umetne in simbolične vonjave ter kombinacijo le-teh; npr. moški in ženske, otroci in odrasli, belci in nebelci, višji, nižji sloj ipd. 3. Klasifikacija *prostora* glede na različne okoljske in prostorske vonje (npr.

vonj cerkva, bolnišnic, ribarnic, javnih stranišč, stojnic s hrano in pijačo, cvetličnih stojnic na tržnici, frizerskih salonov, telovadnic, bazenov, smetišč, tovarn, knjižnic ...). 4. Klasifikacija *vesolja* glede na pripisane simbolične vonjave nebesnih teles (npr. sonca, po katerem so v antiki dišale dišave, in lune). 5. *Vrednostni sistem*, temelječ na vohalni simboliki, npr. dobri ali slabi vonji, dodelitev vonjav različnim bitjem ali stanjem za označevanje njihove moralne kvalitete ali njihovih slabosti (npr. razvrščanje živali po vonju, ne pa po morfologiji ali habitatu; razvrščanje ljudi po vonju glede na spol, starost, stopnjo življenjskega cikla in prehodna stanja, kot sta iniciacija ali bolezen). 6. Uporaba vonjav, da bi *pritegnili* ljudi, npr. nasprotni spol, živali ali duhove ter nasprotno, da bi *odvrnili* sovražnike, živali ali zle duhove. 7. Uporaba vonjav za obredno čiščenje, nego telesa in čiščenje stvari. 8. Uporaba vonjav za *zdravljenje* in posredno za ustvarjanje prijetnega okolja v prostorih zdravljenja. 9. Uporaba dišečih snovi kot *navdih* za sanje, kot halucinogene, kot sredstvo za pozabo travmatičnih dogodkov. 10. Uporaba vonjav v *obredih prehoda*, npr. pri pogrebih ali porokah. 11. Uporaba vonjav kot sredstev za vzpostavitev *menjalnih odnosov* z drugimi osebami in skupinami, npr. dajanje in prejemanje izdelkov z različnimi vonjavami v ritualih izmenjave (Classen, Howes in Synnott 1994b; Ramšak 2020). 12. Uporaba *vonjalnih metafor* za izražanje abstraktnih konceptov in vrednot, npr.: diši po zimi/pomladi/dežju, dehti po zemlji/drevju, smrdi po vojni/izdajstvu, delo/učenje mu smrdi (= lenoba), riba smrdi pri glavi (= korupcija od zgoraj navzdol), mladenič še diši po mleku (= premlad je še), iz ust mu diši (= smrdi), zatiskati si nos, vonljiva jed na mizi, vonljivo milo, dehti po ljubezni (= hrepeni), zavohati denar (= priložnost za obogatitev), bil je brez vonja (= medel, brez značaja), šlo mu je v nos (= motilo ga je, bil je prizadet), zavohali so, o čem so se pogovarjali (= odkrili so), vonjati nevarnost (= predvidevati, slutiti), smrdi kot dihur (= močno smrdi; fraza temelji na resničnem dejstvu, da dihur zlasti v nevarnosti daje od sebe neprijeten vonj), mačka diši miš (= zastar., mačka voha miš) (gl. Fran).

Dosedanje študije o kulturi vonjav so bile izvedene na več načinov, prevladujoča literatura na to temo pa se najpogosteje osredotoča na a) lingvistično-semiotične analize vohalnih pojmov, katerih bistvo je vonj kot univerzalni jezik, in b) na antropološke primerjave pomenov vonja, ki poudarjajo skupne značilnosti in razlike med kulturami (Aspria 2009). Najpomembnejši vprašanji, ki so si ju zastavljali antropologi o vonju, sta bili, ali obstajajo kulture, ki imajo bolj razvit voh in v katerih je življenje zato vohalno bogatejše, ter kakšne so kulturne uporabe vonja. Tudi stopnja vohalne zavesti z globalnega vidika ni enaka. Vonj kot komunikacijski medij in kanal osebnega izražanja ima neomejen potencial za rast (Classen, Howes in Synnott 1994b). Različne kulture pripisujejo različne pomene različnim čutom. To dejstvo je še posebej očitno v primeru voha.

Antropologi 19. in zgodnjega 20. stoletja so bili fascinirani nad fizičnimi in senzoričnimi značilnostmi ljudi, ki so jih preučevali (Howes 2003: 3–4). Veliko tega navdušenja je spodbudila tedanja skrb za razvrščanje ljudi med pripadnike različnih rasnih tipov. Drugi temeljni razlog za to fascinacijo pa je bila domišljavost Evropejcev, ki so se imeli za umnejše in razumnejše v primerjavi z Neevropejci, zato so antropologi tudi pričakovali in aktivno iskali dokaze o divji čutnosti Neevropejcev. Povezave med čutom in intelektom pa niso iskali samo pri avtohtonih ljudstvih, temveč tudi pri Evropejcih s »primitivnejšim« načinom razmišljanja. Tako je znanstvena skupnost menila, da so

Shematični prikaz najosnovnejših skupin obravnave s področja vonja v antropologiji.

Vir: Vsebinske opise obravnave vonja (po Classen, Howes in Synnott 1994b) vizualizirala Mojca Ramšak.

večje vohalne sposobnosti in zanimanje za vonjave posledica duševne degeneracije. Čeprav je antropološka literatura s konca 19. in začetka 20. stoletja pogosto prežeta z rasističnimi predpostavkami in omejena s fiksacijo na znanstvene meritve, je pogosto bogata s čutnimi etnografskimi podrobnostmi. Vohalni besednjak, telesne tehnike in splošni senzorični ambient (ki so ga mnogi poznejši antropologi preprosto spregledali ali obravnavali kot slikovite podrobnosti) so v številnih monografijah skrbno zabeleženi (npr. v delih Wilhelma Bleeka ter Lucy Lloyd, *Specimens of Bushmen Folklore*, London 1911 in H. J. T. Bijlmerja, *Anthropological Results of the Dutch Scientific Central New-Guinea Expedition*, Leiden 1923). Četudi so bili ti opisi morda del rasnih razlikovalnih značilnosti, pa kljub temu pričajo o raziskavah širokega nabora senzoričnih domen izražanja in kažejo na medkulturno senzorično simboliko. Ukvarjanje antropologije s čutnim se je sredi 19. stoletja premaknilo od telesnih meritev in zapisovanja ustnih podatkov do zanimanja za senzorične vzorce, nato od čutnih vzorcev k branju besedil in na koncu od branja besedil do kulture pisanja. V času teh premikov se je vsebina antropološkega znanja spremenila iz multisenzorične in družbene v slikovito in stilizirano ter osredotočeno na posameznega narodopisca (Howes 2003: 3–5).

Mačji kadilnik, najverjetneje karakal, vrsta risa. Gravirana bakrova zlitina. V Iranu so med letoma 1000 in 1100 postale priljubljene posode v obliki živali, zlasti kot kadilnice. Mačke so bile v perzijski umetnosti cenjene živali. Glavo živali se je dalo odstraniti, da bi lahko telo napolnili s kadili. Dišeč dim je izhajal iz perforiranega telesa mačke.

Vir: The Cleveland Museum of Art, <<https://www.clevelandart.org/art/1948.308#>>

Novo področje akademskega zanimanja za kulturo vonjav pa je pod vplivom Norbeta Eliasa, ki je pisal o procesu civiliziranja, najbolj uvedel francoski kulturni zgodovinar Alain Corbin, ki je napisal pionirsko delo o vonju *Le miasme et la Jonquille: L'odorat et l'imaginaire social XVIIIe – XIXe siècle* (Kužni hlapi in narcisa: Vonj in družbene predstave v 18. in 19. stoletju, 1982, prevedeno v angleščino kot *The Foul and the Fragrant: Odor and the French social imagination*, 1986), v katerem obravnava obdobje med sredino 18. in koncem 19. stoletja, ko se je odnos do vonjev radikalno spremenil. Nova oblika senzornega zaznavanja se je odražala v številnih poskusih opisov vonja, analiz in družbenih klasifikacij vonjev ter navsezadnje odprave ali omilitve slabih vonjev s parfumi. Ta proces je Corbin imenoval razsmrajevanje (deodoracija) okolja, ki je prinesel trajne spremembe v družbeno življenje (Corbin 1986: 55, 61; Jütte 2012: 322). Corbin se je spraševal, kaj je ustvarilo skrb vzbujajočo strategijo razsmrajevanja, zaradi katere smo nestrpni do vsega, kar žali naš kulturno utišan vonjalni ambient. Zanimalo ga je, kdaj se je zgodila ta daljnosežna, antropološka preobrazba. Kakšen je bil družbeni vložek? Kakšni interesi stojijo za to spremembo naših presojevalnih shem in simbolnih sistemov v zvezi z vonjem? Corbin omenja, da je bil Lucien Febvre med prvimi, ki je problem prepoznal v delu *Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle* (Paris, 1942), in da je zgodovina zaznavanja vonja ena od mnogih možnosti raziskav, ki jih je odprl. Od takrat so zgodovinarji v večji meri svojo pozornost usmerili na čutila vida in vonja (Corbin 1986: 4).

Tri leta kasneje je Georges Vigarello napisal podobno prelomno monografijo o

kulturni zgodovini telesne higijene *Le propre et le sale: L'hygiène du corps depuis le Moyen Age* (1985; slovenski prevod *Čisto in umazano: Telesna higijena od srednjega veka dalje*, 1999), v kateri je v poglavju Parfum, ki »čisti«, na podlagi estetskih in medicinskih norm o zdravju in čistoči opisal, kako so nastajale navade in potrebe na področju t. i. »suhe higijene« plemstva, to je drgnjenja z brisačo, pudranja in odišavljanja, kjer je umivanje nadomestil videz perila, pudranje in vonj. Suha toaleta višjih slojev, o katerih piše Vigarello, pa po mnenju Andreja Studna ni bila enaka higienskimi navadam nižjih slojev, kjer je bil odnos do vode relativno konstanten (Studen 1999: 303).

Za antropologijo vonja je pomembno tudi v več jezikov prevedeno delo o kulturni zgodovini vonja *Aroma: The cultural history of smell* (1994), v katerem so Constance Classen, David Howes in Anthony Synnott opisali in kategorizirali simbolne pomene čutnih zaznav in jih medkulturno primerjali. Gradivo za to temeljno delo so zbirali od leta 1988 tudi s pomočjo 270 študentov na Univerzi Concordia v kanadskem Montrealu. Njihova predpostavka je bila, da so vonji prepredeni s kulturnimi vrednotami in da jih družbe uporabljajo kot sredstvo za komunikacijo, pri čemer intimna, čustveno nabita narava vohalne izkušnje zagotavlja, da jo člani družbe ponotranjijo. Zato je ta študija kulturne zgodovine vonja hkrati raziskava bistva človeške kulture (Classen, Howes in Synnott 1994a).

Interdisciplinarna antologija 36 besedil, ki jo je leta 2006 uredil Jim Drobnick *The Smell Culture Reader*, je zbirka temeljnih metodološko-teoretskih, zgodovinskih, antropoloških, umetniških in drugih uvidov v kompleksno dinamiko poskusov razumevanja vonja. Loteva se jih ne glede na različno artikulirane, a disciplinarno povezane terminologije, kot so na primer: čutna antropologija, čutna geografija, čutna zgodovina, sociologija čutov (ang. *sensorial anthropology oz. anthropology of senses, sensuous geography, sensory history oz. history of senses, sociology of senses*) in kulturna zgodovina vonja. Antologija predstavlja različne vohalne fenomene, od vonjalnih fobij v urbanem, moralnem in pravnem smislu, vlogo vonja v prostoru, identitete vonja glede na vohalne sposobnosti in subjektivnost vohalnega spomina, obravnave parfumov v literaturi, parfumistiki, arheologiji, telesnih vonjav in feromonov, vonjev v povezavi s spolnostjo, erotiko, higieno, olfaktorno estetiko, ritualne prakse, kjer so prisotni vonji, ter idejo o tem, kako so vonji del kulture, družbenega položaja in osebne identitete.

Vonj v mednarodnih in domačih pravnih dediščinskih instrumentih ter registriranju praks, povezanih z vonji

Antropološke in druge sorodne raziskave o vonju in vohu so se iz akademske rabe v normativno začele prelivati konec 20. stoletja s prvimi dokumenti o zaščiti vohalne dediščine. Med temi je zlasti pomembna *Listina iz Burre* (The Burra Charter 1999). To je bil prvi dokument sploh, ki je vonju dal mesto v okviru dediščine, pripravil pa ga je avstralski ICOMOS (International Council on Monuments and Sites). Listina uvodoma ndr. opredeljuje, kaj pomeni koncept kulturni pomen in kako je vanj vključen vonj: »kulturni pomen pomeni estetsko, zgodovinsko, znanstveno ali družbeno vrednost za preteklo, sedanje ali prihodnje generacije. Kulturni pomen je koncept, ki pomaga pri ocenjevanju vrednosti krajev. Najpomembnejši kraji so tisti, ki pomagajo razumeti

preteklost ali obogatijo sedanost in bodo koristni za prihodnje generacije«. *Listina iz Burre* vonj prepozna kot enega od vidikov dediščine v krajih s kulturnim pomenom. V opisu estetske vrednosti ocenjevanja krajev *Listina* navaja, da ta »vključuje vidike čutnega zaznavanja«, kot npr. »oblike, obseg, barve, teksture in material tkanine; *vonjave*¹ in zvoke, povezane s krajem in njegovo uporabo« (The Burra Charter 1999: [5]).

118

Širše pa priznanje vonja kot kulturne dediščine ni niti razširjeno niti splošno. Vonj je kot del dediščine priznan posredno v UNESCO-vi Konvenciji o varovanju nesnovne kulturne dediščine iz 2003,² ki definira, da »1. Nesnovna kulturna dediščina pomeni prakse, predstavitve, izraze, znanja, veščine in z njimi povezana orodja, predmete, izdelke in kulturne prostore, ki jih skupnosti, skupine in včasih tudi posamezniki prepoznavajo kot del svoje kulturne dediščine. Skupnosti in skupine nesnovno kulturno dediščino, preneseno iz roda v rod, nenehno poustvarjajo kot odziv na svoje okolje, naravo in zgodovino, in zagotavlja občutek za identiteto in neprekinjenost s prejšnjimi generacijami, s čimer spodbuja spoštovanje do kulturne raznolikosti in človeške ustvarjalnosti. V tej konvenciji nesnovna kulturna dediščina pomeni le tisto dediščino, ki je skladna z obstoječimi mednarodnimi instrumenti za človekove pravice, z zahtevami o medsebojnem spoštovanju med skupnostmi, skupinami in posamezniki in s trajnostnim razvojem. 2. Nesnovna kulturna dediščina, kakor je določena v prvem odstavku, so med drugim tudi: a) ustna izročila in izrazi, vključno z jezikom kot nosilec nesnovne kulturne dediščine; b) uprizoritvene umetnosti; c) družbene prakse, rituali in praznovanja; d) znanje in prakse o naravi in svetu; e) tradicionalne obrtne veščine« (Zakon o ratifikaciji 2008, 2. člen).

Čeprav UNESCO vonja ne prepozna neposredno kot nesnovno dediščino v definiciji nesnovne dediščine, pa priznava prakse, ki so z njim zelo tesno povezane, npr. prehranske in kulinarne prakse, ljudsko medicino, verske rituale, ritualna čiščenja ipd. (torej točke 2c, 2d, 2e Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine). Vonj se pojavlja v dveh nominacijah, vpisanih na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva leta 2009 in 2010, in sicer Sveti teden s procesijo v Popayánu v Kolumbiji (Holy Week 2009) in Gastronomski obrok Francozov (Gastronomic 2010). UNESCO je prvič obravnaval nominacijo, ki se nanaša na vonj oz. je konkretno povezana s proizvodnjo parfumov v regiji Grasse v Franciji, leta 2017; enota je bila leta 2018 vpisana na Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva (Les savoir-faire 2018). Prepoznavanje vohalne dediščine regije Grasse je ustvarilo pomemben precedens, ko je Francija nominirala veščine za vpis na Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva, ki so povezane z izdelavo parfumov v regiji Grasse, torej gojenje parfumskih rastlin, poznavanje in predelavo naravnih surovin ter umetnost parfumske sestave. Zatem je UNESCO leta 2019 prejel nominacijo še v zvezi z znanjem o destilaciji vrtnic v rožno vodo in izdelavo grenke pomarančne vode prebivalcev mesta Teqtar v Alžiriji, a tega predloga (in še 117 drugih) še ni obravnaval zaradi omejenih zmogljivosti ocenjevalcev (Backlog Files 2021).

V Sloveniji so bile v Register nesnovne kulturne dediščine vpisane štiri enote, ki posredno vsebujejo opis vonja, in sicer tradicionalno izdelovanje kranjskih klobas z

¹ Poudarila avtorica.

² Slovenija je Konvencijo o varovanju nesnovne kulturne dediščine ratificirala leta 2008 (Zakon o ratifikaciji 2008).

vročim prekajevanjem v dimu iz bukovih drv in pasteriziranje, zaradi česar ima kranjska klobasa blag vonj po dimu (Bogataj 2012), priprava bohinjskega sira mohanta s pikantnim okusom in močnim vonjem (Zidarič in Godina Golija 2013), priprava zgornjesavinjskega želodca, sušenega v lesenih zgradbah z dobrim pretokom zraka z vonjem okoliških smrekovih gozdov, ki poleg mikroklimi za sušenje in zorenje potrebuje še ustrezno vlago in temperaturo, kar vpliva na njegov okus in vonj (Godina Golija in Židov 2018), in apiterapija, ki vsebuje elemente vohalne dediščine, kot je vdihavanje zraka iz čebeljih panjev (aerosol) (Jerin idr. 2020).

Nabiranje rož. Od cvetic do parfuma. Tovarna parfuma Roure-Bertrand Fils, Grasse, Francija, 1900.

Vir: Industrie des Parfums à Grasse. Usine Roure-Bertrand fils: Exposition universelle Paris 1900. Grand Prix (album s 30 fotografijami). Digitalna zbirka Bibliothèque national de France, <https://www.europeana.eu/en/item/9200518/ark__12148_btv1b10525712b>

Vohalna dediščina

Vohalna dediščina je vidik kulturne dediščine, ki zadeva vonjave, ki so za skupnost pomembne zaradi povezav s pomembnimi kraji, praksami, predmeti ali tradicijo in jih je zato mogoče obravnavati kot del kulturne zapuščine za prihodnje generacije (Verbeek 2016). Znanost o vohalni dediščini je novo raziskovalno področje, ki se osredotoča na znanstvene tehnike za analizo, dokumentiranje in ohranjanje vonjav ter vidike za razumevanje njihove pomembnosti. Raziskovanje vohalne dediščine vključuje številne discipline, kot so medicina – nevrologija, kemija, antropologija, arheologija, heritologija, naravoslovje, filozofija, psihologija in zgodovina.

Zaradi nematerialne in kratkotrajne narave vonjav je eden glavnih izzivov znanosti o vohalni dediščini razvoj metodologij za dokumentiranje in arhiviranje vonjav za prihodnost. Trenutno se uporablja več tehnik, na primer preslikava vonja

(angl. *smellmapping*) (McLean 2017) skupaj z etnološkimi metodami (Davis in Thys-Šenocak 2017), sledenjem čutnih referenc v zgodovinskih poročilih (Smith 2014) in krožnih vonjalnih grafikonov (angl. *odour wheels*), ki prikazujejo kemijske in senzorične lastnosti (Noppeney 2017). Poleg tega je bil leta 2017 predlagan okvir za sistematično preučevanje vohalne dediščine, katerega namen je dokumentirati kemijske lastnosti dediščinskih predmetov in prostorov, njihov kulturni pomen in človeško dožemanje vonjav. Predlagan okvir se torej naslanja na vrednosti kemijske analize, ki ji dodaja raziskovanje čutnih izkušenj na podlagi vonja v okolici dediščine (Bembibre in Strlič 2017). Lastnosti vonja oblikujejo številni dejavniki, vključno s kulturo (Majid 2015) z zgodovinskimi obdobji (Smith 2014), tako da dokumentiranje vonja ob določenem času prispeva k njegovi interpretaciji in prihodnji dostopnosti (Bembibre in Strlič 2017).

120

Naša interakcija s predmeti in prostori dediščine je zelo pogosto omejena na vizualno izkušnjo. Vendar je naše zaznavanje veččutno, bodisi namerno ali ne; dražljaji za čute poleg vida, vključno z vohom, lahko pomembno vplivajo na naše doživljanje sveta (Classen, Howes in Synnott 1994a: 9; Levent in Pascual-Leone 2014), vključno s kulturno dediščino. Vohalno zaznavanje je mogoče povezati s spominom, vključno s spominom na obisk muzeja (Aggletton in Waskett 1999), tradicijami in nesnovno dediščino (Jung 2015) ter generacijsko identiteto, ki priča o odmiku od naravnih vonjav v nostalgčnih spominih mlajših ljudi (Hirsch 1992: 13).

Vohalne lastnosti predmetov in krajev dediščine pa niso sistematično raziskane ali dokumentirane, kaj šele ohranjene in zaščitene. Posledično je o vonjih preteklosti malo znanega. Znanstvene raziskave zgodovinskih vonjav prepoznajo pomembne informacije o vonjavah in vrednost, ki jo dodajo kulturni dediščini, kar dokazujejo ugotovitve o razmerju med emisijami hlapnih organskih spojin in spremembami materiala (Strlič idr. 2009; Fenech idr. 2010; Lattuati-Derieux, Bonnassies-Termes in Lavédrine 2006).

Vonj in muzej: aplikativna raba spoznanj o pomenu vonjev

V največ primerih so vonji običajno povezani s krajem, ki je pomemben za dediščino, ali s kulturno prakso, vendar še ne kot lasten kulturni izraz. Največja konceptualna dilema je, ali je vonj res nematerialna lastnost predmeta, saj vonj brez predmeta pogosto ne obstaja in izgine, če je predmet odstranjen (npr. stara knjiga ima sebi lasten vonj, ki ga lahko izmerimo in količinsko opredelimo).

Medtem ko so bili muzeji nekoč prostori, v katerih se je spodbujalo dotikanje predmetov, kar je bil način njihovega raziskovanja, so se te prakse v 19. stoletju spremenile s povečanjem števila obiskovalcev (in možnosti za škodo na zbirkah) in bolj dovršenih tehnik razstavljanja, ki so omogočale ogled predmetov, ne da bi se jih dotaknili (Bacci in Pavani 2014; Bembibre in Strlič 2017). Danes rehabilitacijo dotikanja predmetov v muzeju odraža vedno večje število objav v zvezi s tem, npr. Graham Black, *The Engaging Museum: Developing Museums for Visitor Involvement* (2005); Elisabeth Pye (ur.), *The Power of Touch: Handling Objects in Museum and Heritage Contexts* (2007); Helen Chatterjee, *Touch in Museums: Policy and Practice in Object Handling* (2008); Fiona Candlin, *Art, Museums and Touch* (2010); Sandra Dudley, *Museum Materialities: Objects, Engagements, Interpretations* (2010); revija *The Senses and Society* (2015: 9 (3)).

Rehabilitacija dotikanja muzejskih predmetov je posledično ustvarila bolj sprejemljivo okolje za ponovno uvedbo drugih čutov, ki so tradicionalno klasificirani kot bazični – v nasprotju z višjimi, estetskimi, intelektualnimi, kot sta vid in sluh, tako da se zdaj tudi vonj in okus vključujeta v senzorno muzeologijo in ju muzealci več ne cenzurirajo (Howes 2015: 260).

Tudi nekateri slovenski muzeji od leta 2013 prirejajo veččutne participativne razstave, ki so prilagojene za slepe in slabovidne, gibalno ovirane, otroke s posebnimi potrebami (npr. s tipnimi 3D maketami prostorov, tehničnimi opisi razstave, označbami v brajici) in s specializiranimi vodniki za starejše, ki se obiskovalcem prilagajajo glede na stopnjo oviranosti in starostno skupino in imajo posebna znanja pri spremljanju različno gibalno in senzorno oviranih. Veččutna participativna vodstva so zasnovana tako, da izhajajo iz zakonitosti sveta slepih in slabovidnih ter videčih. S pomočjo opisov, vonja, okusa, tipa, sluha in s pomočjo skupinske interaktivne dinamike je vsakemu obiskovalcu dana priložnost, da z eksponati vzpostavi sebi lasten stik. Kar se vonja veččutnih razstav tiče, prevladujejo vonji hrane (Veččutna vodstva 2013a; Veččutno vodstvo 2013b; Veršič 2014; Veččutno vodstvo 2017).

Vonjalni vzorčki z mednarodne muzejske olfaktorne delavnice. Vsak vzoreček je nepredušno pakiran v prekat plastične mape in predstavlja vonj konkretnih muzejskih postavitev ali predmetov iz različnih evropskih in severno-ameriških muzejev, galerij in knjižnic.

Mednarodna muzejska delavnica Odeuropa Working with Scent in GLAMs (Galleries, Libraries, Archives, Museums), 21. 5. 2021 (foto: Mojca Ramšak)

V svetu obstaja vsaj deset muzejev, ki so v celoti namenjeni vonju (Stevenson 2014). Vsi ti muzeji so osredotočeni na parfumsko industrijo – od tega so trije v Franciji (Parfumski muzej v Parizu, Osmotheque v Versaillesu, in Mednarodni parfumski muzej v Grassu) – z eksponati, vključno s parfumerijskimi sestavinami in znanimi parfumi (nekdanjimi in sedanjimi). V to kategorijo spadajo tudi muzeji, namenjeni hrani in pijači. Obstaja več kot 1400 muzejev, posvečenih različnim vidikom prehranjevanja in pitja. Mnogi med njimi vključujejo vzorčenje ali vohanje živil ali sestavin. V to kategorijo spada tudi dvajset muzejev, namenjenih izključno vinu, spet s poudarkom na zgodovini, proizvodnih tehnikah in spoštovanju vina. Zadnja skupina so posebne razstave, ki opozarjajo na vohalni čut. Med temi lahko izpostavimo *Adventures in Scent* v Britanskem muzeju v Londonu (2011), *Sensorium* v New Yorku (2011) in *Center za vohalno umetnost* v newyorškem Muzeju za umetnost in oblikovanje. Druga kategorija muzejev se nanaša na uporabo vonja kot dela širše multimodalne razstave. V večini primerov je ideja ustvariti bolj realen in privlačen čutni vtis. Pri tej ideji je zanimiv poudarek, ki se nanaša na vonjave iz družb, ki več ne obstajajo (npr. Po čem so dišali stari Rimljani?). Vonji se redko ohranijo tako, kot se artefakti iz drugih čutnih načinov (npr. slike – vizualni, glasila – zvok, oblačila – dotik), zato so številni starodavni zgodovinski primeri pogosto le malo več kot dobro podkovaná ugibanja, po čem so stvari morda dišale. Ne glede na to opozorilo glede natančnosti ima odoriranje določenih eksponatov očitno svoje prednosti. Vonji lahko služijo kot močno sprožilo otroških spominov, ustvarijo lahko močna in pogosto negativna čustva – čustva, ki so lahko popolnoma primerna razstavi in ki znatno prispevajo k vtisu o določenih eksponatov (npr. strah/gnus v kontekstu postavitve jarka iz 1. svetovne vojne). Na koncu lahko na bolj subtilni ravni vplivajo na razpoloženje in vznburjenje, ne da bi se človek zavedal, da te učinke povzroča vonj. Drugi zanimivi primeri vonjev iz muzejev so: vonj deževnega gozda (Boston Museum of Science), sapa dinosavra T-rexa in vonj njegovih iztrebkov (Children's Museum of Indianapolis, Natural History Museum, London), vonj sveže posekanega lesa Noetove barke na mestu izgradnje (Creation Museum, Petersburg, Kentucky), »gnusologija«, potujoča razstava o telesnih vonjih (Fort Worth Museum of Science and History), kraljevska spalnica z eksponati, prežetimi z ustreznimi »srednjeveškimi« vonjavami (Tower of London), vonj po dimu in zatohlem podzemnem zaklonišču v času zračnih napadov (Winston Churchill's Britain at War Experience, London), vonj platnenih prevlek z vonjem po miri in aloji (Vatikanski muzej, Rim) ipd. (Stevenson 2014: 151–153, 160).

V sodobnem muzeju še vedno prevladuje vizualna komunikacija, čeprav so vse izkušnje sveta veččutne, ne glede na to, ali so bile oblikovane kot take (Levent in Pascual-Leone 2014). Argumentirane so bile prednosti večsenzoričnega pristopa pri pregledu zgodovinskih predmetov in praks (Jenner 2011) in od začetka 21. stoletja so številne kulturne ustanove postavljale veččutne razstavne predmete. Vključitev vonja v muzeje razstavam dodaja odmere resničnosti, raziskovanje povezav med vohom in drugimi čutili ter dišečimi prostori kot umetniškimi oblikami pa lahko privabi večje število obiskovalcev. Vonji v muzejih lahko poleg tega, da obiskovalce usmerjajo k premisleku o vonjih v preteklosti, postanejo tudi način, kako se povezati s svetom drugih (Bembibre in Strlič 2017).

»Aroma bars«, Malokarpatski muzej (Malokarpatské múzeum) v Pezinku, Slovaška, ki je leta 2009 v vinogradniško zbirko vključil prostor s pokritimi tulci za raziskovanje vonjav, na katerega se je javnost odzvala pozitivno in je v evalvacijskih vprašalnikih obiskovalcev omenjen kot eden najbolj cenjenih elementov razstave. (foto: Dokumentacija Malokarpatskega muzeja v Pezinku, 2009)

Razlika med vizualnimi in vonjalnimi razstavami je ta, da je oblake vonja molekul, ki povzročajo vohalne izkušnje, težko nadzorovati. Vonjav ni mogoče prostorsko razmejiti, in kadar je več virov vonjav v prostoru, se vonji prekrivajo in zamegljujejo in jih zaznamo kot čudno mešanico. Vonjave se nenehno gibljejo in jih ni mogoče vezati na točno določeno točko v prostoru. Ker molekule vonja zračni tok hitro odnese od predmeta, ki jih oddaja, je koncentracija vonja blizu vohalnega predmeta – tam, kjer bi jo želeli, pogosto nizka. Da bi to popravili, moramo povečati število sproščenih molekul vonja. Ko pa vohalni objekt sprosti preveč molekul vonja, zračni tok ne bo več zadosten, da bi jih vse odstranil, molekule vonja pa se bodo kopičile in muzej napolnile z vonjem vedno večje intenzivnosti. To je mogoče rešiti z ustvarjanjem dinamičnega ravnovesja, pri katerem je število sproščenih molekul vonja dovolj veliko, da v prostoru ustvari enakomeren vonj zelene intenzivnosti, vendar ne tako visoko, da bi se molekule vonja začele kopičiti. V dinamično spreminjajočem se okolju, kot je muzej, je to tehnično zelo zahtevno. Obstajajo pa specializirana podjetja, ki izdelujejo posebne razpršilnike za rešitev te težave. Da lahko vonj v muzeju tekmuje za našo pozornost v primerjavi s sliko, mora biti zelo močan. Nenavadno močni vonji okolice pa so vedno moteči. Boljša strategija od uporabe močnih vonjev je spodbuditi obiskovalce, naj bodo pozorni na vohalno okolje, in jim dovoliti, da odkrijejo vonjave med raziskovanjem razstave (Keller 2014: 168, 169).

Najpreprostejši način predstavitve vohalnih del je, da so v ločenih prostorih. Kadar je na voljo premalo prostorov, je mogoče uporabljati tehnike razdelitve vonja, ki vključujejo lokalizirane razpršilnike, posamezne vohalne točke, vonjalne škatle, ki se odprejo samo enemu obiskovalcu, ali odišavljene predmete, ki jih lahko kasneje odnesejo domov in

povohajo. Vonjalna dela so lahko tudi odnosna (npr. obiskovalca prosimo, naj ustvari zemljevid vonjav) ali pa vonjave domiselno priključijo fotografije, zvok in video. Kustosi lahko preprečijo zamegljevanje vonjev, tako da natančno načrtujejo njihovo namestitev oz. postavitev. Če je razstavna površina omejena, lahko na primer ustvarjalno preoblikujejo nekonvencionalne prostore muzeja, kot so stopnice ali hodniki, da ločijo in ohranijo celovitost del. Kustosi morajo upoštevati tudi vohalno utrujenost obiskovalcev, ki je drugačna od splošne muzejske utrujenosti, saj jo spremlja takšna vohalna omrtvičenost, da nadaljevanje vohalne razstave ni več mogoče. Zato morajo natančno načrtovati odmore, da se voh revitalizira, ali pa obiskovalcem ponuditi poživitev (Drobnick 2014: 190–191).

124

Za kustose je uporaba vonjav izziv, ki zahteva posredovanje na več ravneh: med umetnikom in institucijo, med umetniškim delom in prostorom razstavljanja, med umetnikom in občinstvom ter med umetniškimi deli in predstavami o estetiki, umetnostnozgodovinski tradiciji in družbenih normah. Pri senzorni razstavi se muzej spremeni v animirano dišavo, ki je pluralistična, kulturno raznolika in celovito utelešena (Drobnick 2014: 195).

Tudi odišavljanje muzeja kot dediščinskega prostora predstavlja več strokovnih izzivov. Obstaja tveganje, da se občinstvo počuti manipulirano, če identiteta vonja ni jasna (Drobnick 2014). Vprašljiv je tudi smisel uporabe sintetičnih vonjev v primerjavi z originalnimi vonji predmetov. Še zlasti takrat, kadar se pod razstavo ne podpiše noben vonjalni umetnik in se muzeji zanašajo na komercialne ponudnike dišav za razstavne prostore.

Vprašanje pristnosti vonjav, ki se uporabljajo v dediščinskih prostorih, nas vodi k razmišljanju o razmerju med vohalnimi lastnostmi vira vonja in zaznavanjem vonja. Primerjava z barvo, ki je še ena neopredmetena lastnost predmetov, bi lahko bila koristna. Barvo lahko opišemo kot atribut predmeta, različne teorije pa jo štejejo za objektivno (tj. odvisno od predmeta), subjektivno (tj. odvisno od gledalca) ali relacijsko, kjer je barva lastnost, ki vključuje tako fizične predmete kot gledalce (Hatfield 2003). Vonje lahko obravnavamo na podoben način: kot atribut predmeta neodvisno od nosu, ki ga voha kot zaznavanje, popolnoma odvisno od tistega, ki voha, ali komunikacijo med virom vonja in receptorjem, kjer se ustvari pomen. Zaznavanje vonja kot pristnega je torej rezultat procesa interpretacije (Bembibre in Strlič 2017).

Glavna vprašanja, ki bi si jih morali zastaviti muzealci pred postavitvijo vonjalne razstave, so konceptualna in tehnična.³ Med konceptualnimi so najpomembnejša tista, ki se nanašajo na vlogo vonja in njegovo dodano vrednost razstavi, torej ali neki razstavi sploh lahko dodamo novo vonjalno razsežnost in ali bi ta lahko motivirala obiskovalce. Potem se je treba odločiti, ali naj bo predstavljeni vonj predmetni ali zunanji, torej ali naj prihaja od predmeta iz muzejske zbirke ali naj bo umetno ustvarjen za namen razstave. Glede na to je vonjem treba dodati tudi smiselne vonjalne zgodbe, ki jih bodo povezale s širšim kontekstom muzejske predstavitve, in razmisliti, koliko informacij obiskovalcu ponuditi pred vodstvom po razstavi in koliko med njim, da bodo animirano

³ Nabor tujih izkušenj o vonjalnih razstavah v tujini povzemam po delavnici projekta *Odeuropa Working with Scents in GLAM's (Galleries, Libraries, Archives Museums)*, ki je potekala 21. 5. 2021 po Zoomu, za katero smo udeleženci za vsako od 13 predavanj muzealcev in zgodovinarjev vonja iz Evrope in ZDA vnaprej po pošti dobili vonjalne vzorce.

sodelovali. Pomemben je tudi način, kako od obiskovalca izvemo, kaj voha. Primernejša so posredna vprašanja, npr.: »Na kaj vas ta vonj spominja?« namesto »Kaj vohate?« Razmisliti je treba tudi o količini različnih vonjev, ki jih obiskovalec še lahko sprejme v času ogleda razstave. Tuje izkušnje kažejo, da je pet ali šest različnih vonjev skrajna meja, pri kateri se obiskovalec zasiči in ga razstava lahko preveč utruji. Potem potrebuje vohalni odmor, npr. z duhanjem nekaj celih kavnih zrn. Med zanimiva konceptualna vprašanja sodi tudi kontrastiranje vonjev. Če npr. obiskovalcu ponudimo vonj, s katerim so si v preteklosti dišavili zrak, mu lahko hkrati ponudimo tudi razlog za tako početje, in sicer vonj zasmrajenega zraka tistega časa. Taki primeri vonjalnih razstav že obstajajo, npr. vonj ribjega trga na razstavi o Vikingih v Vikinškem centru JORVIK iz Yorka, vonj bitke pri Waterlooju v amsterdamskem muzeju Rijks, vonj onesnaženega zraka v različnih umetniških instalacijah in performansih. Najodurnejši ali najzapeljivejši vonj naj muzejski vodnik obiskovalcem ponudi na koncu. Misliti je treba tudi na ljudi s posebnimi potrebami, npr. slepe in slabovidne, anozmične osebe (zaradi covid-19 ali drugih razlogov), in jim ponuditi posebno vodstvo. Število oseb z anozmijo ni točno znano, toda po nekaterih ocenah naj bi vsak desettisoči človek ne zaznaval vonja, v času pandemije koronavirusa pa se je ta številka še znatno povečala. Pri teh osebah se še posebej izkaže premišljenost razstavnega koncepta, saj predstavitev vonja človeku, ki ne zaznava vonja ali ga zaznava popačeno, zahteva drugačne zgodbe in pristop (npr. več vizualnosti in besedne razlage).

Med tehničnimi vprašanji je gotovo najbolj umestno, ali muzealec sploh zna postaviti vonjalno razstavo v tehničnem smislu. Potem je treba premisliti, če imajo vonji morda kakšen vpliv na zdravje obiskovalcev (npr. alergija, draženje, epidemiološka varnost) in varnost muzealcev. V pandemskem in postpandemskem času so obiskovalci prav gotovo drugače občutljivi na vonje in molekule česar koli v zraku, zato ročno sproženi difuzorji vonjev ali vonjalni tulci niso več primerni (in varni), primernejši so recimo razpršilci vonjev na pedala. Ker bo nošnja mask potrebna še dalj časa zaradi mutacij virusa in nezadostne precepljenosti, nekateri muzealci predlagajo pahljače, s katerimi bi si obiskovalci pripahljali vonj bližje k nosu. To v trenutni situaciji morda ni najbolj primerno, saj se virus prenaša s kužnimi kapljicami, ki nastanejo ob govorjenju, kašljanju, kihanju, petju, pospešenem dihanju. Nekatere vonjalne razstave, npr. v ZDA, uvajajo tudi »parfumsko policijo« (ang. *perfume free zones*), kjer preveč nadišavljenim obiskovalcem ni omogočen vstop, če se prej ne razdišavijo (umijejo). Seveda s tem povsem ne rešijo problema vnosa lastnega vonja obiskovalcev v razstavni prostor, saj se vonj telesa ali navad drži tudi obleke, las, ostane v ustni votlini (pri kadilcih, pri nekaterih poklicih, npr. gostinskih ipd.). Če se muzej odloči za vonjalno razstavo, bo vsekakor potreboval pomoč pri izdelavi novega vonja in njegovi varni uporabi (kemiki) ter tehnični predstavitvi (konservatorji, specializirani na vonj), zato bo moral poiskati zunanje strokovnjake – kje jih najti? Muzejski obiskovalci bodo morda želeli z razstave odnesti tudi kak vonjalni spominek. Če gre za odrasle ljudi, jim muzej lahko ponudi primerno zapakirane vonjalne lističe z opisom vonja (testerje) ali odišavljene plastične kroglice. Za otroke, ki s takim spominkom lahko počnejo kaj divjega in nevarnega za njihovo zdravje, to ni primerno. Zanje bi bile primernejše odišavljene razglednice ali didaktične slikanice – praskanke. Za muzealce je odlično, če muzej lahko dobi povratne informacije o vonjalni razstavi, npr.

tako, da jih obiskovalci po obisku lahko pišejo v knjigo vtisov, na razstavno spletno stran, odprto za komentarje, ali družabna omrežja. Ob vsem tem se mora muzej soočiti tudi z neizogibnim vprašanjem, in sicer, ali ima dovolj sredstev (in sponzorjev) za postavitve take vonjalne razstave. Kadar pa zaradi proračunskih ali drugih omejitev ni mogoče dejansko vključiti vonjav, zvokov ali okusov, lahko opisi (na panojskih besedilih ali v katalogih razstav) senzoričnih informacij služijo istemu namenu. Vonje, povezane z razstavo, je mogoče dobiti tako z vključevanjem vonjav kot z domiselno postavitvijo s predstavami o vonjih.

Sklep

126

Čutni obrat v humanistiki, ki od pretežno osemdesetih let 20. stoletja prinaša poglobljeno preučevanje čutov in njihovo povezavo s kulturo, je vse bolj opazen tudi v slovenskem prostoru, še zlasti med zgodovinarji, etnologi in kulturnimi antropologi, širše pa v gledališki umetnosti, ki je tudi prva prepoznala njegov potencial. Vonj je kot del kulture tesno povezan z vohalnim imaginarijem, ki je spremenljiv v času, prostoru in družbenem okolju. Kot del dediščine je bil vonj prvič uradno prepoznan na prelomu tisočletja leta 1999 z *Listino iz Burre* in od takrat počasi pridobiva pomembnost tudi z nominacijami na UNESCO-vih seznamih nesnovne kulturne dediščine. V muzejsko dejavnost so muzealci element vonja vključevali počasi, v glavnem zaradi njegovih izmuzljivih lastnosti, ki jih je bilo tehnološko težje predstaviti. Od leta 2013 je bil vonj vključen tudi v nekatere slovenske veččutne razstave. Pandemska in postpandemska situacija, v kateri je covid-19 veliko ljudem začasno ali trajno spremenil vohalne sposobnosti, so za muzealce lahko idealna priložnost za razmislek o večjem vključevanju vonja ter kulturnih predstav o njem, in o konceptualno-tehnološko primerni ravni razstavljanja kulturno-specifičnih vonjalnih sporočil. Ker pri nas oživljanje preteklosti s kolektivnimi spomini, ki jih spodbudi uporaba večsenzornosti oz. povečane čutne zavesti, ki se zgodi z izkušnjo informacije, ki jo zaznava več čutov, ni več nov pristop, bo tudi vključevanje vonjev, ki so povezani z razstavo, počasi postal pogosteje načrtovani del muzejskih predstavitev.

REFERENCE

- AGGLETON, John P. in WASKETT, Louise
1999 The ability of odours to serve as state-dependent cues for real-world memories: Can Viking smells aid the recall of Viking experiences? *British Journal of Psychology* 90 (1): 1–7.
- ASPRIA, Marcello
2009 Cosmologies, Structuralism, and the Sociology of Smell, 1–12.
<<https://scentedpages.com/pdf/sociology.pdf>> [4. 5. 2021].
- BACCI, Francesca in PAVANI, Francesco
2014 First hand not first eye knowledge: Bodily experience in museums. V: N. Levant in A. Pascual-Leone (ur.), *Multisensory museum: Cross-disciplinary perspectives on touch, sound, smell, memory and space*. Lanham: Rowman in Littlefield, 17–28.
- BACKLOG FILES
2021 Backlog files. *Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity*, UNESCO, 2021.
<<https://ich.unesco.org/en/backlog-files-00554>> [4. 5. 2021].

- BAJIČ, Blaž in ABRAM, Sandi
2019 Čutnobiografski sprehodi: Med antropologijo čutov in antropologijo digitalnih tehnologij. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 59 (1): 27–38.
- BAJIČ, Blaž in PROTNER, Beja
2012 »Trenirke« in »oranžne face« – »vidiš ga pa več«: Diskurz o zunanji podobi čefurja. *Etnolog* 22: 93–110.
- BAŠ, Angelos
1994 Oblačilna kultura. V: *Enciklopedija Slovenije 8: Nos–Pli*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 56.
- BAŠ, Angelos (ur.).
2004 *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- BEMBIBRE, Cecilia in STRLIČ, Matija
2017 Smell of heritage: A framework for the identification, analysis and archival of historic odours. *Heritage Science* 5 (2): 1–11.
- BOGATAJ, Janez
2012 Tradicionalno izdelovanje kranjskih klobas. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo republike Slovenije, 20. 12. 2012. <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/NESNOVNA/RNSD_SI/Rzd-02_00018.pdf> [4. 5. 2021].
- CLASSEN, Constance, HOWES, David in SYNNOTT, Anthony
1994a *Aroma: The cultural history of smell*. London in New York: Routledge.
1994b Anthropology of odor: Senses. *The Concordia Sensoria Research Team*. <<https://www.david-howes.com/senses/Consert-Odor.htm>> [4. 5. 2021].
- CORBIN, Alain
1986 *The foul and the fragrant: Odor and the French social imagination*. Harvard: University press.
- DAVIS, Lauren in THYS-ŠENOCAK, Lucienne
2017 Heritage and scent: Research and exhibition of Istanbul's changing smellscape. *International Journal of Heritage Studies* 23 (8): 723–741.
- DROBNICK, Jim (ur.)
2006 *The Smell Culture Reader*. Oxford: Berg.
- DROBNICK, Jim
2014 The Museum as Smellscape. V: N. Levent in P.-L. Alvaro (ur.), *The Multisensory Museum: Cross-Disciplinary Perspectives on Touch, Sound, Smell, Memory, and Space*. Lamham itd.: Rowman & Littlefield, 177–196.
- FENECH, Ann [idr.]
2010 Volatile aldehydes in libraries and archives. *Atmospheric Environment* 44: 2067–2073.
- FRAN
Fran, Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
<<https://fran.si/>> [4. 5. 2021].
- GAČNIK, Aleš
1992 »Trgovina v trgovini«: Muzeološka analiza projekta muzeja Velenje ob štiridesetletnici ERE Velenje. *Etnolog* 2: 315–320.
- GASTRONOMIC
2010 Gastronomic meal of the French. *Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity*, UNESCO. <<https://ich.unesco.org/en/RL/gastronomic-meal-of-the-french-00437>> [4. 5. 2021].
- GODINA GOLLIJA, Maja
1999 Primorski begunci in njihov vpliv na prehrano v Mariboru pred drugo svetovno vojno. *Traditiones* 28 (1): 361–368.
2014 Hrana in praznovanja: Meso in mesne jedi v prazničnih jedilnih obrokih na Slovenskem. *Etnolog* 24: 59–79.
- GODINA GOLLIJA, Maja in ŽIDOV, Nena
2018 Priprava zgornjesavinjskega želodca. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo republike Slovenije, 9. 12. 2018. <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/NESNOVNA/RNSD_SI/Rzd-02_00067.pdf> [4. 5. 2021]

- HATFIELD, Gary
2003 Objectivity and subjectivity revisited: Colour as a psychobiological property. V: R. Mausfeld in D. Heyer (ur.), *Colour perception: Mind and the physical world*. Oxford: University Press, 187–204.
- HIRSCH, Alan R.
1992 Nostalgia and Odors. *Children's Environments* 9 (1): 13.
- HIRSCH, Alan R. [idr.]
1999 Scentsational sex Olfactory stimuli and sexual response in the human female. *International Journal of Aromatherapy* 9 (2): 75–81.
- HOLY WEEK
2009 Holy Week processions in Popayán, Colombia. *Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity*, UNESCO. <<https://ich.unesco.org/en/RL/holy-week-processions-in-popayan-00259>> [4. 5. 2021].
- HOWES, David
2003 *Sensual Relations: Engaging the Senses in Culture and Social Theory*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
2015 Introduction to Sensory Museology. *The Senses and Society* 9 (3): 259–267.
- JENNER, Mark S. R.
2011 Follow your nose?: Smell, smelling, and their histories. *The American Historical Review* 116 (2): 335–351.
- JERIN, Anja [idr.]
2020 Apiterapija. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo republike Slovenije, 3. 4. 2020. <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/NESNOVNA/RNSD_SI/Rzd-02_00079.pdf> [4. 5. 2021].
- JEZERNIK, Božidar
1999 *Kava*. Ljubljana: Rokus.
2012 *Kava: Čarobni napoj*. Ljubljana: Modrijan.
- JUNG, Dinah
2015 *Perfumery in Asia – reflections upon the natural, cultural and intangible heritage*. Heidelberg: Heidelberg University Library HeiDOK.
- JÜTTE, Robert
2012 The sense of smell in historical perspective. V: F. G. Barth, P. Giampieri-Deutsch in H.-D. Klein (ur.), *Sensory Perception: Mind and Matter*. Wien in New York: Springer-Verlag, 313–332.
- KELLER, Andreas
2014 The Scented Museum. V: N. Levent in A.-L. Alvaro (ur.), *The Multisensory Museum: Cross-Disciplinary Perspectives on Touch, Sound, Smell, Memory, and Space*. Lanham [td.]: Rowman & Littlefield, 167–175.
- KNEZ, Darko
2015 The scent of coffee. V: V. Bevc Varl (ur.), *Srečanja dveh svetov = The meeting of two worlds: The collected volume of the symposium 15. and 16. 10. 2015*. Maribor: Pokrajinski muzej, 106–117.
- KNIFIC, Bojan
2009 O neustreznosti enačenja obleke z nošo. *Etnolog* 19: 137–156.
- KOPORC SEDEJ Vida
2017 Električni pekač kot spomin na babico. *Etnolog* 27: 203–205.
- KOPRIVEC, Daša
2008 Egiptovski otroci in njihove varuške Aleksandrinke. *Etnolog* 18: 167–186.
- LATTUATI-DERIEUX, Agnès, BONNASSIES-TERMES, Sylvette in LAVÉDRINE, Bertrand
2006 Characterisation of compounds emitted during natural and artificial ageing of a book: Use of headspace-solid-phase microextraction/gas chromatography/mass spectrometry. *Journal of Cultural Heritage* 7 (2): 123–33.
- LES SAVOIR-FAIRE
2018 *Les savoir-faire liés au parfum en Pays de Grasse: La culture de la plante à parfum, la connaissance des matières premières et leur transformation, l'art de composer le parfum*, UNESCO. <<https://ich.unesco.org/fr/RL/les-savoir-faire-lis-au-parfum-en-pays-de-grasse-la-culture-de-la-plante-parfum-la-connaissance-des-matieres-premieres-naturelles-et-leur-transformation-l-art-de-composer-le-parfum-01207>> [4. 5. 2021].

- LEVENT, Nina in PASCUAL-LEONE, Alvaro (ur.)
2014 *The Multisensory Museum: Cross-Disciplinary Perspectives on Touch, Sound, Smell, Memory, and Space*. Lanham: Rowman & Littlefield. <<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10645578.2016.1220192>> [4. 5. 2021].
- MAJID, Asifa
2015 Cultural factors shape olfactory language. *Trends in Cognitive Sciences* 19 (11): 629–630.
- MAKAROVIČ, Gorazd
2014 O vrstah in pomenih gibnih pozdravov. *Etnolog* 24: 197–232.
- McLEAN, Kate
2017 Smellmap: Amsterdam Olfactory Art and Smell Visualization. *Leonardo* 50 (1): 92–93.
- MESARIČ, Andreja
2005 Pomen telesa za razumevanje oblačenja. *Etnolog* 15: 29–44.
- MÖDERDORFER, Vinko
1964 *Ljudska medicina na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje.
- NOPPENNEY, Claus
2017 Smelly wheels: In search of alternatives. *Scent Culture Institute blog, Smelling in Culture, Business & Society*, 20. 10. <<https://scentculture.institute/smelly-wheels-in-search-of-alternatives/>> [4. 5. 2021].
- RAMŠAK, Mojca
2002 Znanost med objektivnostjo in grožnjo subjektivnosti: Vloga terenskih dnevnikov in empatije pri zapisovanju življenjskih zgodb. *Traditiones* 31 (2): 93–114.
2005 Etnologija telesa. *Etnolog* 15: 17–28.
2017 *Zdravje in bolezen na Pohorju*. Maribor: Pivec.
2020 Družbeni konteksti vonjav. V: M. Gaber (ur.), *Fenomen Chanel: Od korzeta do male črne obleke ali kako je Gabrielle Chanel osvobodila žensko*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 29–31.
- REMEC, Meta
2015 *Podrgni, očedi, živali otrebi: Higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- SMITH, Mark M.
2014 *The smell of battle, the taste of siege: A sensory history of the civil war*. Oxford: OUP.
- STEVENSON, Richard J.
2014 The Forgotten Sense: Using Olfaction in a Museum Context: A Neuroscience Perspective. V: N. Levent in P.-L. Alvaro (ur.), *The Multisensory Museum: Cross-Disciplinary Perspectives on Touch, Sound, Smell, Memory, and Space*. Lanham [td.]: Rowman & Littlefield, 151–165.
- STRLIČ, Matija [idr.]
2009 Material degradomics: On the smell of old books. *Analytical Chemistry* 81 (20): 8617–8622.
- STUDEN, Andrej
1999 »Samoumevna« čistoča telesa nekoč in danes. V: G. Vigarello, *Čisto in umazano: Telesna higiena od srednjega veka dalje*. Ljubljana: /*cf, 291–313.
2005 Za zdravje je potrebna snažnost: Razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino* 45 (2): 19–29.
2010 Ko zabolijo nosnice: Razmišljanje o straniščih in smradu v dolgem 19. stoletju. *Ekonomski i ekohistorija: Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 6 (6): 173–186.
2015 *Nepriлагоjeni in nevarni: Podoba in status Ciganov v preteklosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- ŠTUHEC, Marko
1995 *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren: [plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir]*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- TERČELJ, Marija Mojca
1999 Pojmovanje smrti v stari Mehiki in religiozni sinkretizem v današnjih mehiških obredih ob smrti. *Etnolog* 9 (1): 349–369.
- THE BURRA CHARTER
1999 The Burra Charter: The Australia ICOMOS charter for places of cultural significance, Australia ICOMOS Inc, International Council of Monuments and Sites. <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf> [4. 5. 2021].

VEČČUTNO VODSTVO

2013a Veččutna vodstva po razstavi KOLO, 5200 let: MGML. <<http://www.kolo5200.si/odrasli/vsi-dogodki/pretekli-veccutna-vodstva-po-razstavi-kolo-5200-let/>> [4. 5. 2021].

2013b Veččutno vodstvo po razstavi Osebna asistenca je naša eksistenca. <https://www.napovednik.com/dogodek277991_veccutno_vodstvo_po_razstavi_osebna_asistenca_je> [4. 5. 2021].

2017 Veččutno vodstvo po Plečnikovi hiši: MGML, 18. 4. <<https://mgml.si/sl/plecnikova-hisa/dogodki/112/2017-04-18/17-30/veccutno-vodstvo-po-plecnikovi-hisi/>> [4. 5. 2021].

VERBEEK, Caro

2016 Presenting volatile heritage: Two case studies on olfactory reconstructions in the museum. *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism* 13 (2): 33–42.

VERŠIČ, Eva

2014 Veččutna vodstva po galerijah tudi za starejše in osebe z različnimi oviranostmi. MMC RTV SLO, 6. 11. <<https://www.rtvlo.si/moja-generacija/veccutna-vodstva-po-galerijah-tudi-za-starejse-in-osebe-z-razlicnimi-oviranostmi/349883>> [4. 5. 2021].

130

VIGARELLO, Georges

1999 Čisto in umazano: Telesna higiena od srednjega veka dalje. Ljubljana: /*cf.

ZAKON O RATIFIKACIJI

2008 Zakon o ratifikaciji Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine. *Uradni list RS – Mednarodne pogodbe*, št. 1/08.

<<https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2008-02-0002?sop=2008-02-0002>> [4. 5. 2021].

ZIDARIČ, Tjaša in GODINA GOLJJA, Maja

2013 Priprava bohinjskega mohanta. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo republike Slovenije, 17. 7. 2013.

<https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/NESNOVNA/RNSD_SI/Rzd-02_00025.pdf> [4. 5. 2021].

ZORE, Neža

2020 Gledati z nosom: Senzorialno v gledališču. *Etnolog* 30: 238–240.

ŽAGAR, Janja

2011 *Osebni videz: Izbira in komunikacija: Doktorska disertacija*. Ljubljana: [J. Žagar].

ŽAGAR, Janja (ur.)

2013 *Jaz, mi in drugi: Podobe mojega sveta: Vodnik po stalni razstavi Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

ŽAGAR GRGIČ, Janja

1996 Podobe neke kulture ali predmeti o ljudeh – idejni osnutek razstavne zgodbe. *Etnolog* 6 (1): 59–70.

BESEDA O AVTORICI

Dr. Mojca Ramšak, redna profesorica, je etnologinja in filozofinja. Zaposlena je na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete in na Inštitutu za zgodovino medicine na Medicinski fakulteti Univerze v Ljubljani. Raziskuje na področju etnologije, kulturne in socialne antropologije ter folkloristike. Njene raziskave segajo onkraj meja disciplinarnih okvirov, poudarjajo aplikativnost ter uporabo kritičnih, eksperimentalnih in tradicionalnih oblik kvalitativnega preučevanja v interesu družbene pravičnosti, dostojanstva in človekovih pravic. Napisala je osem znanstvenih monografij v slovenščini, angleščini in slovaščini. Med drugim je objavila številna znanstvena dela s področja medicinske antropologije, medicinske humanistike, narativne medicine, zgodovine (etno) medicine, javnega zdravja, trženja v medicini, medicinsko-pravnih tematik in kulturne zgodovine človeškega telesa.

ABOUT THE AUTHOR

Mojca Ramšak, PhD, full professor, is an ethnologist and philosopher. She works at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology at the Faculty of Arts and at the Institute of History of Medicine at the Faculty of Medicine at the University of Ljubljana. She researches the fields of ethnology, cultural and social anthropology and folklore. Her studies reach beyond the borders of disciplinary frameworks, emphasising application and the use of critical, experimental and traditional forms of qualitative research in the interest of social justice, dignity and human rights. She has written eight academic monographs on medical anthropology, medical humanities, narrative medicine, the history of ethnomedicine, public health, marketing in medicine, legal medical themes and the cultural history of the human body.

SUMMARY

About smell, its meanings, olfactory heritage and museums

Olfactory heritage is an aspect of cultural heritage that deals with smells, which are important for a community due to their connections with important places, practices or tradition. The science of olfactory heritage is a newer research area, focusing on scientific techniques for the analysis, documentation and preservation of smells and aspects of understanding their importance. Researching olfactory heritage includes numerous disciplines, such as medicine – neurology, chemistry, anthropology, ethnology, archaeology, heritology, natural sciences, philosophy, psychology and history.

This scientific field began developing in the 1980s. Studies about the culture of smells were carried out in a number of ways, but most of the literature on this theme focuses either on the linguistic-semiotic analysis of olfactory notions, the essence of which is smell as a universal language, or on anthropological comparisons of olfactory meanings, which emphasise common characteristics and differences between cultures. Because of the intangible and ephemeral nature of smells, one of the main challenges in studying olfactory heritage is the development of methodology for documenting and archiving smells for the future. Currently, a number of techniques are used, such as “smell mapping”, together with ethnological methods, tracing sensory references in historic accounts and odour wheel graphs, showing chemical and sensory characteristics.

Olfactory sensing can be connected with memory, including the memory of visiting a museum, as well as with traditions and the intangible heritage, and generational identity. The olfactory characteristics of objects and heritage locations are not systematically researched or documented, let alone preserved or protected. Consequently, little is known about the smells of the past. Scientific research into historic smells recognises important information about smells and the value they add to our cultural heritage. The characterisation of smell is shaped by numerous factors, including culture and the historic period, so that the documentation of a smell at a particular time contributes to its interpretation and future accessibility.

Although music, some sounds or even smells from the past can be reproduced, today's people cannot understand or experience these sounds or smells in the same way as people in the past, since the meanings of sensations have changed. Senses can be understood only in their specific social and historical contexts. In spite of this, museums strive for the experiences of their visitors to be as genuine as possible, and bringing closer the sensory historic experiences for educational purposes can be very effective. Museums keep proofs of the past, which they can infuse with a sensory life. Museums can bring to life the past through the use of multiple-senses. Although some sensory information cannot be copied, taking into account synaesthesia or increased sensory awareness that happens with the experiencing of information sensed by a number of senses can be very useful in creating museum exhibitions. When due to budgetary or other limitations it is impossible to actually include the smells, sounds or tastes, descriptions of sensory information (on wall texts or in exhibition catalogues) can serve the same purpose. Smells connected with an exhibition can be obtained both through the inclusion of smells and through the imagination.